
Raad van State 14 oktober 2014, nrs. 228.748, 228.752 en 228.754.

Onderwijs – Vlaamse Gemeenschap – Vrijheid van godsdienst – Verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens – T.a.v. leerlingen van het Gemeenschapsonderwijs

Een verbod voor leerlingen van het Gemeenschapsonderwijs om levensbeschouwelijke kentekens te dragen op school kan slechts worden ingevoerd wanneer de concrete omstandigheden voorhanden zijn om een dusdanige inperking van de vrijheid van godsdienst te rechtvaardigen.

S.S. / HET GEMEENSCHAPSONDERWIJS

X, X, X, X, X, X / HET GEMEENSCHAPSONDERWIJS

VZW JUSTICE AND DEMOCRACY, X, X, X, X, X, X / HET GEMEENSCHAPSONDERWIJS

Advocaten: Mr. J. Van Acker en P. Lagae; Mr. J. Roets, Mr. S. Sottiaux; Mr.
V. Petry, B. Martel, M. Stommels

(tekst van arrest nr. 228.748, grotendeels gelijklopend met arresten 228.752 en 228.754)

I. Voorwerp van het beroep

[...]

II. Verloop van de rechtspleging

[...]

III. Inhoud van de bestreden beslissingen en feitelijke achtergrond van de zaak

[...]

IV. Regelmatigheid van de rechtspleging – Procesvertegenwoordiging

[...]

V. Nadere omschrijving van het voorwerp van het beroep

[...]

VI. Rechtsmacht van de Raad van State

[...]

VII. Onderzoek van het eerste middel

Beoordeling

a. Beperking van de godsdienstvrijheid

49.1. [...]

Het door [verzoekende partij] met huidig beroep bestreden verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in het schoolreglement van de Middenschool 1 Sint-Truiden vormt een inmenging in zijn godsdienstvrijheid, meer bepaald zijn vrijheid om zijn godsdienst in het openbaar te belijden.

49.2. De vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, die in artikel 9 EVRM verankerd is, is een van de grondslagen van een ‘democratische samenleving’ als bedoeld in het EVRM.

49.3. Die vrijheid om zijn godsdienst in het openbaar te belijden is niet absoluut en mag worden onderworpen aan de beperkingen die artikel 9.2 EVRM toelaat, namelijk “die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen”. [...]

[...]

51.1. Reeds eerder werd de Raad van State met zo een schoolreglement geconfronteerd. [zie: arrest nr. 196.092 van 15 september 2009]

Terwijl in die zaak finaal het onderzoek stuitte op de ontvankelijkheidsexceptie, komt thans het vraagstuk naar de deugdelijke grondslag van het opnemen van het verbod in het schoolreglement weer geheel naar de voorgrond.

51.2. Vastgesteld zij dan, dat de scholengroep volmondig erkent dat ter plekke geen problematische situatie aanleiding ertoe gaf.

51.3. Dit betekent dat de maatregel uitsluitend is ingevoerd ter wille van de algemene beleidsopvatting van het Gemeenschapsonderwijs, die de scholengroep zich also heeft eigen gemaakt, zodat het ook de in die beleidslijn veruitwendigde opvatting is die getoetst moet worden aan de voorwaarden van artikel 9.2 EVRM [...].

51.4. Dat het centrale niveau van de verwerende partij bevoegd is om ter zake de neutraliteit in het Gemeenschapsonderwijs algemene richtlijnen op te stellen, is eerder al bevestigend beantwoord door zowel het Grondwettelijk Hof als door de Raad van State.

[...]

52. Met het vaststellen van de Raad van het Gemeenschapsonderwijs als het bevoegde orgaan van de bevoegde overheid is echter nog niets gezegd over de inhoudelijke regelmatigheid van zijn opvatting over neutraliteit, meer in het bijzonder over de overeenstemming van de concrete invulling ervan met de godsdienstvrijheid.

Dat onderzoek voeren is precies waartoe verzoeker de Raad van State met het voorliggende middel belast.

b. Bij wet voorzien

54.2. Dat de inmenging bij ‘wet’ voorzien moet zijn, vereist dat de maatregel het voorwerp uitmaakt van een voldoende toegankelijke en precieze regeling.

54.3. In lijn hiermee oordeelt de Raad dat ook een schoolreglement dat door de raad van bestuur van de scholengroep is bekrachtigd en dat verbiedt “levensbeschouwelijke kentekens te dragen” en preciseert toepasselijk te zijn “voor alle zichtbare levensbeschouwelijke kente-

kens [...] tijdens alle onderwijsactiviteiten, zowel binnen als buiten de schoolmuren” met uitzondering van “het levensbeschouwelijk vak”, ontegensprekelijk een ‘wet’ is in de zin van het voornoemde artikel 9.2 EVRM.

[...]

c. Wettig doel

55. De vrijheid om zijn godsdienst tot uiting te brengen mag worden beperkt als de uitoefening van die vrijheid schadelijk is voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen, de openbare orde, gezondheid of goede zeden of de openbare veiligheid.

[...]

Er valt voorts niet in te zien hoe het loutere dragen van levensbeschouwelijke kentekens door leerlingen – buiten de zo-even opgesomde omstandigheden – het Gemeenschapsonderwijs zou verhinderen om een objectief en pluralistisch onderwijscurriculum aan te bieden dat de leerlingen in staat stelt een kritische geest te ontwikkelen en aan te scherpen, ook met betrekking tot ideologische, filosofische en godsdienstige aangelegenheden.

59.1. In zoverre gerefereerd wordt aan vastgesteld gedrag dat niet strookt met het pedagogisch project van de verwerende partij, worden drie soorten gedrag door haar daarmee in verband gebracht.

59.2. Ten eerste dat vrouwelijke leerlingen die geen levensbeschouwelijke symbolen dragen moreel onder druk staan om dit wel te doen. Dit gedrag beteugelen om de bedoelde leerlingen te beschermen dient naar de mening van de Raad van State zowel de doelstelling van de bescherming van de openbare orde als de doelstelling van de vrijwaring van de rechten en vrijheden van anderen. Het is legitiem.

Toch wenst de Raad van State te wijzen op het voorbehoud dat daaromtrent is gemaakt door het EHRM (*S.A.S. v. Frankrijk*, 1 juli 2014, § 119).

[...]

59.3. Ten tweede heet het dat het verbod zou moeten beteugelen dat de schoolkeuze niet bepaald wordt door het pedagogisch project maar uitsluitend door de vraag of levensbeschouwelijke kentekens al dan niet zijn toegelaten.

De Raad van State merkt op dat de mogelijk achterliggende, ‘verhulde’ reden voor sommige scholen blijkens de stukken van het administratief dossier – inzonderheid de reacties op de enquêtes en de verslagen van de werkgroep Diversiteit – om de vorming van zogenaamde concentratiescholen tegen te gaan geen legitiem motief vormt om, door middel van een verbod op levensbeschouwelijke kentekens dat in de feiten vooral moslimmeisjes treft, indirect de inschrijving van leerlingen van een bepaalde achtergrond te ontmoedigen.

59.4. Ten derde vermeldt de verwerende partij dat bepaalde symbolen gaandeweg de uitdrukking worden van een politiek-maatschappelijke visie. Dit wordt niet nader toegelicht.

[...]

Aangezien de bewijslast voor zulk een beperking ligt bij de overheid die ze invoert, wordt deze doelstelling vooralsnog niet aanvaard.

60.1. De vereiste van neutraliteit van het door de overheid ingerichte onderwijs kan naar het oordeel van de Raad van State worden beschouwd als een regel van de werking van openbare diensten die een mogelijke rechtvaardiging vormt voor een inmenging in de godsdienstvrijheid door middel van een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens.

60.2. In het licht van de argumentatie die de verwerende partij bij analogie put uit arrest nr. 223.042 van 27 maart 2013, wenst de Raad van State wel op te merken dat zij zich erop verkijkt. De voorliggende zaak betreft leerlingen, het voormelde arrest had betrekking op leerkrachten.

[...]

60.3. Het is een redenering die niet zomaar kan worden gekopieerd naar de situatie van leerlingen, die vanzelfsprekend geen ambtenaar zijn. Zij zijn niet de verstrekker van het onderwijs, maar gebruiker van het Gemeenschapsonderwijs als overheidsdienst.

60.4. [...]

60.5. Waar de neutraliteit met andere woorden als een regel van de werking van de openbare dienst op te vatten is jegens de leerkrachten als overheidspersoneel en verstrekker van onderwijs, ligt dit anders wat de leerlingen betreft. Daar dient nog steeds onderzocht of de wijze waarop de neutraliteit wordt opgevat – en concreet ingevuld – past in de doelstelling om de openbare orde of de rechten en de vrijheden van de anderen te beschermen. Onder dit voorbehoud evenwel, dient het nastreven van neutraliteit een legitiem doel.

61. Uit wat voorafgaat volgt dat alleszins sommige van de doelstellingen die met de maatregel worden nagestreefd voldoen aan de vereiste van artikel 9.2 EVRM.

d. Nodig in een democratische samenleving

62. Opdat de laatste voorwaarde is vervuld, moeten drie criteria zijn voldaan. De beperking moet niet enkel nuttig zijn, maar beantwoorden aan een dwingende maatschappelijke behoefte (*un besoin social impérieux, a pressing social need*), de beperking moet pertinent zijn en ze moet voldoen aan de proportionaliteitstoets.

63. Het past hier te herhalen, dat de invoering van het thans bestreden schoolreglement vooronderstelt dat de Middenschool 1 Sint-Truiden zich inschrijft in de algemene beleidsvisie van de Raad van het Gemeenschapsonderwijs.

64. Voorts moet de Raad van State bij zijn onderzoek of het verbod in de huidige zaak beantwoordt aan een noodzaak in een democratische samenleving, ermee rekening houden dat in sommige andere scholen van het Gemeenschapsonderwijs reeds wordt opgetreden tegen het dragen van levensbeschouwelijke kentekens.

66.2. [...]

70. De – enige – overgebleven rechtmatige doelstelling die ter verantwoording van een veralgemeend verbod nog te onderzoeken valt, is dan de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen door middel van de invulling door de verwerende partij van de neutraliteitsgedachte. Die neutraliteit komt, aldus de verwerende partij, in het gedrang door de toenemende dwang op niet-gesluisde meisjes om hen ertoe aan te zetten ook een hoofddoek te dragen en die dwang is, nog steeds volgens de verwerende partij, “de rechtstreekse aanleiding” geweest tot het verbod van 11 september 2009.

71. [...]

72. De Raad van State merkt op dat de kwestie inderdaad regelmatig door het Gemeenschapsonderwijs is besproken. Het historische uitgangspunt van het Gemeenschapsonderwijs was echter, in lijn met het motto “*la liberté en tout et pour tous*” (de vrijheid in alles en voor iedereen) van de Volksraad bij het uitwerken van titel II van de Grondwet, dat het dragen van levensbeschouwelijke kentekens door leerlingen in beginsel spoort met het actief pluralisme dat dit schoolnet wenst uit te dragen. Het Gemeenschapsonderwijs stond om die reden afkeurig tegenover een algemene repressieve maatregel en liet het aan de autonomie van de scholen over om desgevallend op te treden.

[...]

74. Loutere affirmaties kunnen op zichzelf niet overtuigen. Ze moeten worden onderbouwd door concrete voorbeelden of feiten die de stelling van de verwerende partij in redelijkheid staven.

[...]

Hierbij valt het de Raad van State op dat elk in het dossier gedocumenteerd debat, zelfs indien uitzonderlijk toch de meer generieke term “levensbeschouwelijke kentekens” wordt gebruikt, bijzonder eenzijdig enkel de hoofddoeken van moslimmeisjes tot voorwerp heeft. Over andere religieuze kentekens van de islam wordt niet gerept, in geen enkel stuk valt te bespeuren dat de verwerende partij de weerslag van een verbod op andere religies in haar beoordeling betreft. [...]

Belangrijker nog is dat in het dossier ten hoogste enkele hypothesen worden geformuleerd over het zogenaamde oversijpelingseffect en dan nog enkel met betrekking tot welbepaalde scholen in de regio Antwerpen. [...]

75. Wat voorafgaat leidt tot het besluit dat ongeveer de helft van de scholen over een geheel of partieel verbod beschikte in een schoolreglement, waarvoor een algemeen verbod dus niet relevant (meer) was en dat voor het overige de verwerende partij behoorlijk eenzijdig de concrete situatie in een tweetal onderwijsinstellingen aangrijpt, wat echter niet volstaat als motief om de noodzaak van een dermate ingrijpende veralgemening aan te tonen.

[...]

76. In die mate is het middel gegrond.

Beslissing

1. De Raad van State vernietigt het aan de leerlingen opgelegde verbod om zichtbare levensbeschouwelijke kentekens te dragen, opgenomen in het schoolreglement van de Middel-school 1 Sint-Truiden, scholengroep 13 van het Gemeenschapsonderwijs, campus Tichelrij en bekrachtigd door de raad van bestuur van de scholengroep op 28 februari 2013.

2. De Raad van State verwerpt het beroep voor het overige.

3. De verwerende partij wordt verwezen in de kosten van de vordering tot schorsing en het beroep tot nietigverklaring, begroot op 350 EUR.

Noot

De Raad van State over het ‘hoofddoekenverbod’ in het Gemeenschapsonderwijs: een kentering inzake kentekens

De Raad van State sprak zich op 14 oktober 2014 in drie arresten uit over het verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in het Gemeenschapsonderwijs (GO!). Daarbij vernietigde de Raad bepalingen uit twee schoolreglementen wegens schending van de godsdienstvrijheid. In de hierboven weergegeven zaak vocht een jongen uit de sikh-gemeenschap het schoolreglement van het atheneum van Sint-Truiden aan omdat hij niet langer zijn patka en/of zijn tulband mocht dragen¹. Tegen het schoolreglement van een scholengroep in Dendermonde werd het beroep tot nietigverklaring ingesteld door enkele moslimmeisjes die geen hoofddoek (meer) mochten dragen². Beide arresten zijn grotendeels gelijklopend.

Zowel in Sint-Truiden als in Dendermonde werd het verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in de lokale schoolreglementen opgenomen om uitvoering te geven aan een omzendbrief van de Raad van het Gemeenschapsonderwijs. De beroepen tot nietigverklaring van die omzendbrief wees de Raad van State af³. De omzendbrief heeft, naar het oordeel van de Raad, enkel een interne draagwijdte en mist daardoor het vereiste griefhoudend karakter ten aanzien van de verzoekende partijen.

In wat volgt, wordt eerst ingegaan op de toetsing van de verboden door de Raad van State aan de godsdienstvrijheid (1). Daarna komt de impact van deze arresten op de omzendbrief van het GO! aan bod (2).

1. TOETSING AAN DE GODSDIENSTVRIJHEID

De arresten van de Raad van State over de verboden op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in de athenea van Sint-Truiden en Dendermonde zijn uitgebreid gemotiveerd en bijzonder genuanceerd. De Raad van State acht een verbod niet *ipso facto* ontoelaatbaar. Wel luidt het oordeel dat het verbieden van religieuze kentekens een beperking van de godsdienstvrijheid vormt die slechts is toegelaten mits voldaan is aan de voorwaarden van artikel 9, lid 2 EVRM⁴. Dat is het geval wanneer de beperking van de godsdienstvrijheid bij wet is voorzien (1.1), een legitiem doel dient (1.2) en nodig is in een democratische samenleving (1.3).

¹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748.

² RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752.

³ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 23-32; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.754.

⁴ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 49.1-49.3; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 27.1-27.3.

1.1. **BIJ WET VOORZIEN: DE SCHOOLREGLEMENTEN**

Om te voldoen aan de eerste voorwaarde volstaat het dat de beperking van de godsdienstvrijheid in een norm vervat is die voldoende toegankelijk, precies en voorzienbaar is⁵. De Raad verduidelijkt dat artikel 9, lid 2 EVRM op dit vlak geenszins een wet in formele zin vereist. In casu oordeelt de Raad dan ook dat beide schoolreglementen voldoende precies waren om de draagwijdte van de erin vervatte verbodsbepalingen te begrijpen en te voorspellen wanneer het gedrag van de leerlingen onder de toepassing ervan zou vallen⁶.

1.2. **LEGITIEM DOEL: DE BESCHERMING VAN DE RECHTEN EN VRIJHEDEN VAN ANDEREN**

Een beperking van de godsdienstvrijheid dient te beantwoorden aan één van de limitatief opgesomde legitieme doelen uit artikel 9, lid 2 EVRM: het belang van de openbare veiligheid; de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden; en de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. De Raad van State oordeelt dat er sprake is van die laatste doelstelling als een school wil vermijden dat leerlingen die geen levensbeschouwelijke symbolen dragen onder morele druk komen te staan om dat wel te doen of wanneer het door *peer pressure* of proselitisme (bekeringsdrang) vanwege bepaalde leerlingen onmogelijk wordt als schoolbestuur in te staan voor het verstrekken van een neutrale onderwijsomgeving⁷.

Tegelijkertijd maakt de Raad van State een aantal voorbehouden met betrekking tot de door het Gemeenschapsonderwijs aangevoerde doelstellingen. Zo maakt de Raad duidelijk dat noch het waarborgen van gelijkheid tussen mannen en vrouwen, noch de (loutere) grondwettelijke neutraliteitsverplichting, *ipso facto* een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens kan verantwoorden.

Wat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen betreft, benadrukt de Raad van State dat die niet zonder meer kan worden ingeroepen ter verantwoording van een verbod op het dragen van religieuze kentekens. De Raad is van oordeel dat een vrijwillig gekozen religieuze praktijk de gelijkheid van mannen en vrouwen niet schendt. Slechts in de mate dat een verbod “beoogt te verhinderen dat ánderen meisjes – al dan niet moslima – zouden dwingen een hoofddoek te dragen, terwijl ze dat uit eigen vrije wil niet zouden doen, dient de maatregel een legitiem doel”⁸.

Met betrekking tot de neutraliteit stelt de Raad van State duidelijk dat het louter nastreven van neutraliteit, zonder concrete ordeverstoringen door de leerlingen, geenszins volstaat om een verbod te verantwoorden⁹. In lijn met het EHRM oordeelt de Raad van State dat de plicht tot neutraliteit van de overheid niet betekent dat het pluralisme moet worden uitgeschakeld om religieuze spanningen weg te nemen,

⁵ Zie EHRM 26 april 1979, *Sunday Times v. Verenigd Koninkrijk*, nr. 6538/74, § 49.

⁶ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 54.5; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 32.4.

⁷ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 58, 59.2 en 60.4; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 36, 37.2 en 38.4.

⁸ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 59.2; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 37.2.

⁹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 60.5; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 38.5.

maar dat de overheid er net voor moet zorgen dat verschillende groepen elkaar leren tolereren¹⁰.

Het Gemeenschapsonderwijs heeft de grondwettelijke plicht neutraal onderwijs in te richten en waarborgt daarmee de keuzevrijheid van de ouders die hun kinderen niet wensen in te schrijven in een school met een specifieke levensbeschouwelijke of pedagogische grondslag¹¹. De Raad van State benadrukt dat het recht van ouders om passend onderwijs te kiezen voor hun kinderen “niet het ‘recht’ omvat te mogen eisen dat hun kinderen niet geconfronteerd worden met levensbeschouwelijke kentekens van andere leerlingen”¹². De Raad oordeelt dat de overtuigingen – en dus de rechten en vrijheden – van anderen enkel in het gedrang komen “indien de bewuste kentekens ostentatief worden gedragen als een daad van agressie of om druk uit te oefenen, om een reactie te provoceren, uit indoctrinatie, proselitisme of voor propagandadoeleinden en ze aldus van aard zijn om de overtuigingen van de andere te ondermijnen”¹³. Buiten die omstandigheden valt, aldus de Raad, “niet in te zien hoe het loutere dragen van levensbeschouwelijke kentekens door leerlingen [...] het Gemeenschapsonderwijs zou verhinderen om een objectief en pluralistisch onderwijscurriculum aan te bieden dat de leerlingen in staat stelt een kritische geest te ontwikkelen en aan te scherpen, ook met betrekking tot ideologische, filosofische en godsdienstige aangelegenheden”¹⁴.

In maart 2013 oordeelde de Raad van State nog dat de neutraliteit van het door de overheid ingerichte onderwijs wel degelijk een rechtvaardiging kon vormen voor een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens voor leerkrachten van het stedelijk onderwijs van Charleroi¹⁵. Nu stelt de Raad echter duidelijk dat de redenering uit die zaak niet zonder meer kan worden toegepast op leerlingen. Zo oordeelt de Raad dat “[w]aar de neutraliteit [...] als een regel van de werking van de openbare dienst op te vatten is jegens de leerkrachten als overheidspersoneel en verstrekker van onderwijs, [...] dit anders [ligt] wat de leerlingen betreft”¹⁶. Voor leerkrachten primeert het ambt van onderwijsverstrekker als het ware op hun individuele rechten en vrijheden, waardoor een beperking van hun godsdienstvrijheid toelaatbaar is¹⁷. Dat “is een redenering die niet zomaar kan worden gekopieerd naar de situatie van leerlingen, die vanzelfsprekend geen ambtenaar zijn”, zo stelt de Raad: “[leerlingen] zijn niet de verstrekker van onderwijs, maar gebruiker” ervan en, als

¹⁰ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 68; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 46; EHRM 1 juli 2014, S.A.S. v. Frankrijk, nr. 43835/11, § 127. Zie voor een gelijkaardige redenering het arrest van het Grondwettelijk Hof: “Het neutraliteitsbeginsel brengt voor de bevoegde overheid evenwel niet alleen een onthoudingsplicht met zich mee – in de zin van een verbod om filosofische, ideologische of godsdienstige opvattingen te benadelen, te bevorderen of op te leggen – maar ook, in bepaalde omstandigheden, een positieve verplichting, voortvloeiende uit de grondwettelijk gewaarborgde keuzevrijheid van de ouders, om het gemeenschapsonderwijs op dusdanige wijze te organiseren dat de ‘positieve erkenning en waardering van de verscheidenheid van meningen en houdingen’ er niet door in het gedrang komt” (GwH 15 maart 2011, nr. 40/2011, B.9.6).

¹¹ Art. 24, § 1, derde lid Gw. en art. 2 Aanvullend Protocol bij het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden.

¹² RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 58; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 36. Ook het EHRM heeft in het verleden met een gelijkaardige dubbele negatie verduidelijkt: “*que l’on ne saurait tirer de la Convention un droit comme tel à ne pas être exposé à des convictions ou opinions contraires aux siens*” (EHRM, Appel-Irrgang e.a. v. Duitsland, nr. 45216/07).

¹³ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 58; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 36.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ RvS 27 maart 2013, nr. 223.042.

¹⁶ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 60.5; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 38.5.

¹⁷ RvS 27 maart 2013, nr. 223.042, VI.2.6.

zodanig, niet gebonden door de neutraliteit als regel van de werking van de openbare dienst¹⁸.

De Raad van State stelt wel vast dat de verplichting voor de overheid om neutraal onderwijs in te richten zich uitstrekt tot de organisatie van de schoolse omgeving en hij is van oordeel dat ook leerlingen die omgeving kunnen beïnvloeden¹⁹. Het is slechts wanneer gedrag van leerlingen de omgevingsvoorwaarden in die mate beïnvloedt dat het schoolbestuur niet langer in staat is een neutrale schoolomgeving te waarborgen, dat de school kan optreden. Dit zou bijvoorbeeld het geval zijn in de genoemde situaties van proselitisme of *peer pressure*.

Het louter nastreven van neutraliteit volstaat dus niet om een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens te verantwoorden, net zomin als de wil om de gelijkheid tussen mannen en vrouwen te waarborgen. Dat neemt niet weg dat er in deze zaak volgens de Raad van State wel degelijk een legitiem doel voorhanden was.

1.3. NODIG IN EEN DEMOCRATISCHE SAMENLEVING: TOETSING OP BASIS VAN CONCRETE OMSTANDIGHEDEN

Tot slot moet men naar de concrete omstandigheden van de zaak kijken om na te gaan of de middelen (het verbod) om het legitiem doel na te streven ook nodig zijn in een democratische samenleving. Daarbij, zo stelt de Raad, mag men zich niet laten leiden door veronderstellingen. De neutraliteit van de onderwijsomgeving moet werkelijk in gevaar komen of een reële dreiging daartoe moet aanwezig zijn vooraleer maatregelen kunnen worden genomen²⁰.

Bij de keuze van de te nemen maatregelen geldt een algemeen verbod bovendien als een *measure of last resort*: men moet 'getrapt' te werk gaan. Allereerst acht de Raad het mogelijk dat een school in sommige omstandigheden tegen individuele leerlingen optreedt ter vrijwaring van de hoger besproken legitieme doelen. Dat kan in de vorm van 'klassieke' orde- en tuchtmaatregelen ten aanzien van de concrete leerlingen waar het om gaat²¹. De Raad werkt dit niet in detail uit, maar voor zover die maatregelen zouden bestaan in een *individueel* verbod om (nog langer) religieuze kentekens te dragen, lijkt wel een uitzonderlijk zware verantwoording noodzakelijk opdat dit gerechtvaardigd zou zijn. Als we het geval van de hoofddoek als uitgangspunt nemen, zou een individueel verbod immers niet alleen een inbreuk op de godsdienstvrijheid opleveren maar ook een ongelijke behandeling inhouden (niet alleen tegenover (andere) meisjes die wel een hoofddoek zouden mogen dragen, maar ook tegenover jongens die geen kentekens dragen maar zich wel schuldig maken aan groepsdruk). Bovendien zou een dergelijk individueel verbod betekenen dat het inperken van de godsdienstvrijheid als een 'sanctie' gehanteerd zou worden voor ongewenst gedrag, hetgeen grondrechtelijk problematisch lijkt, temeer omdat er niet direct een rationeel verband (pertinentie) lijkt te zijn tussen het opleggen van

¹⁸ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 60.2-60.5; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 38.2-38.5.

¹⁹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 60.4; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 38.4.

²⁰ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 68; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 46.

²¹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 66.1; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 44.1.

een individueel verbod en de mogelijkheid voor de betrokken persoon om groepsdruk uit te oefenen (of om ordeverstoringen te veroorzaken).

In tweede instantie is het ook denkbaar, zo stelt de Raad, dat “in verhouding tot de aard en de omvang van de problematische situatie [...] individuele maatregelen niet kunnen volstaan en dat tijd en omstandigheden nopen tot een meer algemene reglementering”²². Wanneer dat het geval is pleiten de pertinentie- en de proportionaliteitsvereisten van de noodzakelijkheidstoets er, aldus de Raad, wel voor dat een eventueel verbod “strikt gebonden blijft aan de instelling of instellingen waar effectief de problematiek rijst”²³. De staatsraden achten een verbod op levensbeschouwelijke kentekens op het niveau van de school dus principieel aanvaardbaar, zij het dat concrete omstandigheden voorhanden moeten zijn om de beperking van de godsdienstvrijheid ter zake te verantwoorden.

Terzijde kan worden opgemerkt dat de redenering van de Raad in beginsel ook lijkt te kunnen betekenen dat énkél die religieuze kentekens op schoolniveau verboden worden, waarvan de dragers concrete problemen veroorzaken, terwijl dragers van andere kentekens (of: kentekens van andere religies) onverlet gelaten zouden worden. Zo benadrukt de Raad van State in het arrest met betrekking tot de sikh-leerling wel heel uitdrukkelijk de afwezigheid van storend gedrag van sikh-jongeren²⁴, terwijl het arrest perfect had kunnen volstaan met de vaststelling dat er geen concrete elementen aanwezig waren in Sint-Truiden om een verbod op het dragen van religieuze kentekens te verantwoorden. Voorts hanteert de Raad stelselmatig ‘gekwaliificeerde’ termen zoals “een *meer algemene* reglementering”²⁵ (in plaats van, bijvoorbeeld, ‘een algemene reglementering’) en stelt hij dat het algemeen belang kan vereisen dat het “belijden van *een godsdienst* wordt beperkt”²⁶ (in plaats van ‘het belijden van (alle) godsdiensten’). Bovendien onderstreept de Raad de afwezigheid van enige argumentatie van de Raad van het Gemeenschapsonderwijs “om het verbod uit te breiden naar alle en dus ook de minder opvallende kentekens, zoals de ster van David, het handje van Fatima, de lijdende Christus of een gestileerd kruis aan een kettinkje” en laakt hij het feit dat het GO! “de weerslag van een verbod op andere religies [dan de islam]” niet in zijn beoordeling betreft²⁷. Tot slot onderstreept de Raad dat het (louter) vanuit de ambtenaarsfunctie van leraren is dat, ten aanzien van hen, een eventueel verbod “algemeen abstract en niet-discriminerend” moet zijn, waarbij “alle overtuigingen worden beoogd”²⁸. Al deze elementen suggereren minstens *a contrario* dat tussen de stap ‘individuele orde- en tuchtmaatregelen’ en een ‘schoolbreed verbod op alle kentekens’ nog een extra stap kan worden genomen; een die enkel de voor ordeverstoringen zorgende groep(en) viseert en treft.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 69. De Raad stelt o.m. dat “de leden van de sikh-gemeenschap worden getroffen door een verbod dat wezenlijk is ingevoerd om de islamitische hoofddoek uit het schoolbeeld te weren” en dit zonder dat is opgemerkt of vastgesteld “dat de leden van de sikh-gemeenschap ordeverstoring gedrag vertonen”: “Dat ook in de sikh-gemeenschap *peer pressure* bestaat is zo bijvoorbeeld een loutere hypothese verwoord in de memories, niet gesteund op enig bewijststuk [...] Kortom, uit geen enkel stuk van het administratief dossier blijkt dat de invoering van het verbod om welke reden ook te maken kan hebben met de leden van de sikh-gemeenschap. Noch is aangetoond dat een voldoende significant aantal leden van deze gemeenschap de orde verstoort [...]”.

²⁵ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 66.1; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 44.1 (onze cursivering).

²⁶ *Ibid.* (onze cursivering).

²⁷ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 74; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 52.

²⁸ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 60.2; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 38.2.

Die conclusie trokken sommige politici ook uit de arresten en sommigen van hen achtten dit gegeven ‘stigmatiserend’ of zelfs ‘discriminerend’²⁹. Vanuit het perspectief van de pertinentie- en noodzakelijkheidstoets lijkt de conclusie van de Raad echter begrijpelijk en mogelijk zelfs aangewezen. Het zou immers minstens paradoxaal zijn als personen of groepen die geen problemen of ordeverstoringen veroorzaken, niettemin zouden moeten delen in de maatregelen die getroffen worden met het oog op personen of groepen waarvoor dat wel het geval is. De maatregel zou dan onnodig ‘overinclusief’ zijn, zoals dat heet³⁰. Ook het gelijkheidsbeginsel verzet zich niet noodzakelijk tegen een ‘gericht’ verbod. Waar het gelijkheidsbeginsel er in de zaak van de leerkrachten in Charleroi toe noopte om aan *alle* religies een verbod op te leggen, vanuit de vereiste neutraliteit, kan het gelijkheidsbeginsel bij leerlingen veeleer in zijn materiële variant toepassing vinden. Dat wil zeggen: door uitvoering te geven aan de plicht om ‘ongelijke situaties ongelijk te behandelen’.

Wel lijkt bij een dergelijke handelwijze strikte uitputting vereist van mogelijke maatregelen die op individueel niveau kunnen worden getroffen. Zo niet, dan speelt immers dezelfde overinclusiviteitsproblematiek ‘binnen’ de groep van dragers van een bepaald(e categorie van) kenteken(s): iemand zou dan onterecht (mee) gesanc-tioneerd worden als personen van ‘zijn of haar’ (religieuze) groep problemen veroorzaken³¹. Sterker nog, je kan beargumenteren dat de situatie hier *nog* problematischer zou zijn, omdat het een gericht discriminerende maatregel jegens een welbepaalde religieuze groep betreft.

Overigens kan op schoolniveau, ongeacht of het gaat om een verbod op alle kentekens of om een verbod op welbepaalde kentekens, ook weer de vraag gesteld worden naar de pertinentie van dergelijke verboden om groepsdruk en ordeverstoringen tegen te gaan (*cf. supra*). Indien er bijvoorbeeld werkelijk een probleem van groepsdruk is, zou een verbod er dan niet vooral toe leiden dat ofwel de meest problematische (?) personen de school verlaten ofwel dat de groepsdruk verschuift naar andere gebieden of (kledij- of gedrags)aspecten? De eerste mogelijkheid is geen werkelijke oplossing van het probleem en zou bovendien ook via een gewone tuchtmaatregel bereikt kunnen worden³². De tweede mogelijkheid draagt enkel bij tot probleem*verschuiving* in plaats van probleem*oplossing*.

Terug naar de getrapte regeling die de Raad van State voorstaat: de (aller)laatste optie die de Raad ziet, is een algemeen verbod voor het gehele gemeenschapsonderwijs. Opnieuw verwijzend naar de noodzaak aan concrete omstandigheden om zulks te rechtvaardigen, erkent de Raad dat een ‘kantelpunt’ kan worden bereikt waarop verdringingseffecten, segregatie en gelijke onderwijskansen een *veralgemeen*-*ing*³³ van het verbod naar het gehele gemeenschapsonderwijs onvermijdelijk maken³⁴. Dan, maar slechts dan, kan een algemeen verbod verantwoord worden³⁵.

²⁹ Hand. VI.Parl. 2014-15, 27 november 2014, Comm.Onderwijs, nr. C53, 15 (Genez).

³⁰ Zie D. DE PRINS, S. SOTTIAUX en J. VRIELINK, *Handboek discriminatierecht*, Mechelen, Kluwer, 2005, 8-9.

³¹ Ook roept deze aanpak de (moeilijke) praktische vraag op van hoe je bepaalt (en wie bepaalt) wat die groep juist is.

³² Hoewel ook dat, voor alle duidelijkheid, niet direct wenselijk is natuurlijk.

³³ Waarbij overigens, net als bij het verbod op schoolniveau, lijkt te gelden dat een ‘algemeen’ verbod, in eerste instantie, louter gericht kan (of zelfs moet) zijn op ‘probleemkentekens’.

³⁴ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 66.1; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 44.1.

³⁵ J. LIEVENS, “Algemeen hoofddoekenverbod? Een no GO!”, *De Juristenkrant* 2014, nr. 297, 15.

Daarbij merkt de Raad op dat “een beperkend optreden niet enkel [is] toegelaten bij reeds gerezen conflicten”:

*“Het mag ook beogen toekomstige problemen te verhelpen, voor zover die toekomstige problemen zeker en vaststaand zijn en niet louter hypothetisch.”*³⁶

Opgemerkt kan worden dat de reeds aangehaalde kritieken en voorbehouden *a fortiori* lijken te gelden ten aanzien van een dergelijk algemeen verbod. Zeker waar het gaat om ‘toekomstige problemen’: of die een ‘*pressing social need*’ kunnen opleveren, zoals vereist door artikel 9 EVRM, lijkt allesbehalve evident.

Hoe dan ook: in de onderhavige zaken was van een noodzaak voor een algemeen verbod geenszins sprake, zo oordeelt de Raad. De beslissing tot veralgemening van het verbod in een omzendbrief gericht aan alle scholen van het Gemeenschapsonderwijs werd gebaseerd op hypothesen over het zogenaamde oversijpelings-effect en op de (niet noodzakelijk correcte) veronderstelling dat de Raad van State het hoofddoekenverbod dat de atheneum van Antwerpen en Hoboken in 2009 invoerden, zou vernietigen³⁷. De Raad concludeert dan ook, in harde juridische bewoordingen, dat men hiermee “behoorlijk eenzijdig de concrete situatie in een tweetal onderwijsinstellingen aangrijpt, wat echter niet volstaat als motief om de noodzaak van een dermate ingrijpende veralgemening aan te tonen”³⁸.

De Raad stelt verder vast dat het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in de atheneum van Dendermonde en Sint-Truiden geen enkel probleem vormde³⁹. Een verbod was er dan ook volstrekt overbodig. De Raad geeft aan dat dit des te meer het geval is voor het atheneum van Sint-Truiden, waar het verbod een sikh trof, terwijl het verbod slechts is onderbouwd met argumenten over hoofddoeken⁴⁰.

De Raad van State zag zich in het licht van het voorgaande genooddaakt het aan de leerlingen opgelegde verbod om zichtbare levensbeschouwelijke kentekens te dragen uit de reglementen van de scholen van Sint-Truiden en Dendermonde te vernietigen.

2. IMPACT OP DE OMZENDBRIEF VAN HET GEMEENSCHAPSONDERWIJS

Hoewel de Raad van State slechts de bepalingen uit de twee betrokken schoolreglementen heeft vernietigd, hebben deze arresten onmiskenbaar ook gevolgen die de atheneum van Sint-Truiden en Dendermonde overstijgen. De verboden werden immers slechts in die reglementen opgenomen om uitvoering te geven aan een omzendbrief van de Raad van het GO! van februari 2013.

³⁶ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 66.1; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 44.1 De Raad vervolgt: “Het is niet omdat een gedraging nog niet een omvang zou hebben aangenomen die de maatschappelijke orde in gevaar zou brengen, dat de overheid niet zou mogen optreden. Het kan haar niet kwalijk worden genomen tijdig op een dergelijk risico te anticiperen door gedragingen te bestraffen wanneer vaststaat dat de veralgemening ervan een reëel gevaar met zich zou meebrengen.” Deze redenering sluit nauw aan bij overwegingen van het Grondwettelijk Hof in de context van de toetsing van het ‘boekverbod’: GwH 6 december 2012, nr. 145/2012, B.20.3. Zie kritisch: J. VRIELINK, “De Grondwet aan het gezicht onttrokken. Het Grondwettelijk Hof en het ‘boekverbod’”, *TBP* 2013, nr. 4, 254.

³⁷ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 74; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 52.

³⁸ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 75; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 53.

³⁹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 69; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 47.

⁴⁰ Zie ook: RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 74.

Wat die omzendbrief betreft, bevestigt de Raad van State dat het GO! “bevoegd is om ter zake de neutraliteit in het Gemeenschapsonderwijs algemene richtlijnen op te stellen”⁴¹. Ook het Grondwettelijk Hof oordeelde al dat die bevoegdheid de Raad van het Gemeenschapsonderwijs toelaat om zich uit te spreken over een algemeen en principieel verbod op het dragen van zichtbare religieuze en levensbeschouwelijke kentekens⁴². Daaruit kan, zo stelt de Raad van State nu, evenwel niet worden geconcludeerd dat een dergelijk verbod ook (altijd) toelaatbaar is.

Ter zake moet een onderscheid worden gemaakt tussen de bevoegdheid om richtlijnen uit te vaardigen en de inhoudelijke regelmatigheid van die richtlijnen. Dat het Gemeenschapsonderwijs een algemeen verbod mag invoeren als algemene beleidslijn, zegt nog niets “over de inhoudelijke regelmatigheid van zijn opvatting over neutraliteit, [en] meer in het bijzonder over de overeenstemming van de concrete invulling ervan met de godsdienstvrijheid”⁴³. Dat de Raad van State de omzendbrief van het Gemeenschapsonderwijs, bij gebrek aan griefhoudend karakter ten aanzien van de verzoekende partijen, niet rechtstreeks heeft kunnen toetsen, wil dan ook niet zeggen dat de arresten er geen gevolgen voor hebben.

Hoewel de Raad van State meent de omzendbrief niet te kunnen vernietigen, stelt de Raad duidelijk dat hij toch de regelmatigheid van de in de omzendbrief veruitwendigde opvatting nagaat: “het [is] ook de in die beleidslijn veruitwendigde opvatting die getoetst moet worden aan de voorwaarden van artikel 9.2 EVRM”⁴⁴. Dat de Raad van State vervolgens tot de vaststelling komt dat voor de athenea van Sint-Truiden en Dendermonde de algemene opvattingen van het Gemeenschapsonderwijs in het licht van de concrete omstandigheden een verbod niet verantwoordden, is een duidelijk teken aan de wand. Het verbod uit de omzendbrief van het Gemeenschapsonderwijs lijkt dan ook moeilijk te handhaven, ook al heeft het slechts een ‘inwendige draagwijdte’. Het lijdt immers geen twijfel dat ook in de meeste van de 697 andere scholen van het Gemeenschapsonderwijs een minder ingrijpende maatregel mogelijk is om eventuele ordeverstoringen op school tegen te gaan⁴⁵. Het Gemeenschapsonderwijs moet daarom niet alleen de omzendbrief intrekken, maar ook actief pleiten voor een evaluatie van de ingevoerde verboden⁴⁶.

Het GO! deed in de praktijk het tegendeel. Het *herbevestigde* juist het algemene verbod. “Het verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens blijft in alle andere scholen en instellingen van het GO! van kracht”, zo luidde het bij monde van persverantwoordelijke Sarina Simenon⁴⁷. Die houding is niet vanzelfsprekend.

⁴¹ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 51.4; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 29.4.

⁴² Zie GwH 15 maart 2011, nr. 40/2011, B.17.3.

⁴³ Zie ook: RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 52 (vgl. 67); RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 30 (vgl. 45).

⁴⁴ RvS 14 oktober 2014, nr. 228.748, 51.3; RvS 14 oktober 2014, nr. 228.752, 29.3.

⁴⁵ J. LIEVENS, “Algemeen hoofddoekenverbod? Een no GO!”, *De Juristenkrant* 2014, nr. 297, 15. Zie over de implicaties van het arrest overigens ook de woordvoerder van de Raad van State zelf, E. BREWAEYS zoals geciteerd in I. POELEMANS, “Omszendbrief GO! over verbod levensbeschouwelijke tekens is niet bindend”, *Zaman Vandaag*, 23 oktober 2014.

⁴⁶ Voor zover lokale verboden louter gebaseerd zijn op het algemene verbod dienen zij logischerwijs te sneuvelen. Voordat het algemene verbod werd ingevoerd, waren er echter al lokale verboden in 328 van de 699 GO-scholen. Voor die lokale verboden geldt dat die slechts van kracht kunnen blijven voor zover zij voldoen aan de strikte, door de Raad gestelde, eisen.

⁴⁷ Zie o.m. BELGA, “Verbod op hoofddoek en tulband blijft van kracht in scholen GO!”, *De Standaard* 15 oktober 2014.

Zo rijst de vraag of het geen verboden “opdracht tot discrimineren” oplevert als het GO! de arresten niet alleen naast zich neerlegt, maar zelfs opnieuw bekrachtigt⁴⁸. Men weet immers, sinds de arresten van de Raad, dat toepassing van de veralgemeende maatregel in individuele scholen in beginsel een schending van de godsdienstvrijheid en het discriminatieverbod⁴⁹ inhoudt en *toch* handhaaft men hem. Welke rechtvaardiging men voor die handelwijze zou kunnen aanvoeren, is onduidelijk.

De houding van het GO! is bovendien bedenkelijk in rechtsstatelijk opzicht. Los van de vraag of je het eens bent met de arresten en of je voor of tegen een verbod bent, dien je in een rechtsstaat uitvoering te geven aan uitspraken van de hoogste rechtscolleges; zéker als een procedure vijf jaar geduurd heeft en alle argumenten pro en contra uitvoerig zijn besproken en gewogen. Natuurlijk mag je ook dan kritiek hebben op de arresten, maar je mag de implicaties ervan niet ronduit negeren. Dat lijkt *a fortiori* te gelden voor een openbare onderwijsverstrekker, zoals het GO!, die geacht wordt het voorbeeld te geven wat rechtsstatelijke waarden betreft⁵⁰.

Hoewel het voorgaande ongetwijfeld op de goedkeuring kan rekenen van de voorvechters van de godsdienstvrijheid en van het recht op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens, bevatten de arresten van de Raad van State ook een duidelijke keerzijde. De arresten zijn dan wel bijzonder kritisch voor het algemeen ‘hoofddoekenverbod’ dat door het Gemeenschapsonderwijs per omzendbrief werd afgekondigd; tegelijkertijd lijken ze ook een meer solide juridische basis te bieden voor een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in die scholen waar het dragen van religieuze symbolen wel degelijk tot problemen heeft geleid. Voor de Raad is een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens immers toelaatbaar wanneer, in het licht van de concrete omstandigheden, individuele orden en tuchtmaatregelen niet (langer) volstaan om een neutrale en veilige schoolomgeving, vrij van groepsdruk, te waarborgen. Het is aldus niet ondenkbaar dat in bepaalde scholen de concrete omstandigheden van *peer pressure* en proselitisme wel degelijk een verbod rechtvaardigen.

3. CONCLUSIE

Het dragen van levensbeschouwelijke kentekens door leerlingen van het GO! maakt al vijf jaar voorwerp uit van intense maatschappelijke en juridische discussies. Met zijn recente oordelen schept de Raad van State (eindelijk) licht in de duisternis. De staatsraden verduidelijken dat een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens een beperking op de godsdienstvrijheid vormt die de toetsing van artikel 9, lid 2 EVRM moet doorstaan. Een schoolreglement beantwoordt, mits de bewoordingen ervan voldoende precies zijn, aan de vereiste dat een beperking van de godsdienstvrijheid bij wet dient te worden voorzien. Het tegengaan van *peer pres-*

⁴⁸ In de onderwijscontext gaat het in beginsel om art. 18 Gelijkekansendecreet. Vgl. J. VRIELINK, “Vier juridische misverstanden over het hoofddoekenverbod”, *De Morgen* 23 oktober 2014.

⁴⁹ Voor de duidelijkheid: de analyse van de Raad van State heeft (louter) betrekking op de inperking van de godsdienstvrijheid. De kwestie kan echter eveneens ge(her)formuleerd worden als een inbreuk op het discriminatieverbod op grond van religie en levensbeschouwing.

⁵⁰ Vgl. J. VRIELINK en J. LIEVENS, “Ongehoorde ongehoorzaamheid”, *De Standaard* 10 februari 2015, 38-39.

sure en proselitisme strekt er daarnaast toe de rechten en vrijheden van anderen te beschermen, waardoor ook een legitiem doel voorhanden is. De Raad maakt wel voorbehouden bij het nastreven van de gelijkheid van mannen en vrouwen enerzijds en de neutraliteit van het onderwijs door te stellen dat die doelstellingen niet zonder meer kunnen worden beschouwd als een legitiem doel in de zin van artikel 9, lid 2 EVRM. Tot slot stellen de staatsraden dat een verbod op het dragen van religieuze kentekens dat voor alle leerlingen geldt – en *a fortiori* een verbod dat voor alle scholen van het GO! geldt – slechts als een *measure of last resort* kan worden ingevoerd. Men moet ‘getrapt’ te werk gaan en trachten eerst met individuele orde- en tuchtmaatregelen het ordeverstoring gedrag van bepaalde leerlingen te remediëren. In die trapsgewijze werkwijze lijkt de Raad van State ook ruimte te laten om, alvorens tot een verbod op het dragen van álle levensbeschouwelijke kentekens over te gaan, slechts die kentekens te verbieden waarvan de dragers de orde verstoren.

Met deze arresten geeft de Raad van State meer houvast aan de scholen van het GO!⁵¹ De Raad van het Gemeenschapsonderwijs zou er dan ook beter aan doen deze arresten in hun volledigheid te aanvaarden en als richtlijn te hanteren in het uittekenen van nieuwe maatregelen rond religieuze kentekens in het onderwijs. Het is minstens aangewezen dat het GO! de omzendbrief waarin een algemeen verbod wordt afgekondigd, intrekt en vervangt door een beleid waarin de scholen worden aangemaand ook hun lokale verbod op het dragen van religieuze kentekens in een eerste beweging af te schaffen en vervolgens, wanneer problemen zouden rijzen, via de door de Raad van State gesuggereerde trapsgewijze aanpak aan oplossingen te werken.

Johan Lievens

Onderzoeker aan het Instituut voor Constitutioneel Recht (KU Leuven)

Jogchum Vrielink

Postdoctoraal onderzoeker aan het Leuven Institute for Human Rights and Critical Studies (LIHRICS, KU Leuven)

Coördinator van het Centrum voor Discriminatierecht (Steunpunt Gelijkekansenbeleid)

⁵¹ Minister van Onderwijs Hilde Crevits suggereerde tijdens de bespreking van de arresten van de Raad van State dat deze ook gevolgen zouden hebben voor de scholen van het (vrij) gesubsidieerd onderwijs (*Hand. VI. Parl. 2014-15*, 27 november 2014, Comm.Onderwijs, nr. C53, 8-11 en 16-17). Nochtans liggen de zaken voor het vrij gesubsidieerd onderwijs, in merendeel katholieke scholen, in beginsel anders. De analyse van de Raad van State is zeer sterk geënt op de verplichting voor de overheid om de keuzevrijheid voor ouders te waarborgen door neutraal onderwijs te organiseren, waarbinnen de filosofische en levensbeschouwelijke opvattingen van alle ouders worden geëerbiedigd. Voor het vrij onderwijs geldt de verplichting neutraal op te treden niet. De godsdienstvrijheid staat daar tegenover de actieve vrijheid van onderwijs die scholen net toelaat een eigen pedagogisch project te ontwikkelen, gebaseerd op levensbeschouwelijke, filosofische of pedagogische opvattingen. Zie daarover: J. LIEVENS en J. VRIELINK, “Symbolenstrijd. De Raad van State en religieuze kentekens in het (gemeenschaps)onderwijs”, *TORB* 2014-15, nr. 3, 5-15. Zulks belet het Katholiek onderwijs evenwel niet die vrijheid te gebruiken om religieuze kentekens toe te staan. Zie in dat verband de oproep van Lieven Boeve, directeur-generaal van het VSKO, om het dragen van religieuze kentekens in alle netten mogelijk te maken (T. YSEBAERT, “Lieven Boeve: ‘Verbod op hoofddoek moet overal weg’”, *De Standaard* 9 februari 2015).